

СПРАВЕДЛИВОСТТА И НЕЙНОТО ЗНАЧЕНИЕ И МЯСТО В ПРАВОТО

доц. д-р Борислав Градинаров*

1. Понятие за справедливостта

Справедливостта е ключова за юридическата етика и за правото категория. Тя е нашата преценка за съществуването на съответствие между различни социални действия или обекти, като даване и получаване, възможности и условия за тяхното реализиране, заслуги и признание, права и задължения, нарушение и санкция и т. н. Постигането на справедливост в обществените отношения пък може да играе ролята на идеал, на цел. Така, според по-тесния смисъл на понятието, справедливостта засяга отношенията между обществените явления, оценявани през призмата на баланса, на еквивалентността. В по-широкия смисъл на думата справедливостта съвпада с общото благо на обществото или на общността, към която индивидът принадлежи. С други думи, справедливостта в своите морални измерения включва едновременно нравствено съзнание и отношение, но и практическо изискване във взаимоотношенията с другите хора, както и с обществото като цяло.

Като имаме предвид казаното дотук, можем да заключим, че справедливостта придобива двойствено проявление. Тя е **субективната ни оценка, представата ни за съществуването на хармония, пропорционалност между два и повече обекти от социалната действителност и в същото време е изискване, гаранция за запазване на вътрешното равновесие и хармония в обществото на определен етап от развитието му.**

Казано другояче, посредством нравствените категории "добро" и "зло" като че ли оценяваме дадено явление в зависимост от неговото значение за нас, докато с категориите „справедливост“ и „несправедливост“ преценяваме отношението между две социални явления.¹ Трябва да се има предвид, че справедливостта е фундаментална етическа категория, която, както вече беше спо-

* Доц. д-р Борислав Градинаров е завършил философия и право в СУ „Св. Климент Охридски“. Работи в „Институт за изследване на обществата и знанието“ – БАН. Преподава по дисциплините „Юридическа етика“ и „Медийно право“ в Бургаския свободен университет. Издал е книгите „Творчеството – мит и предизвикателство“ (1989), „Залезът на средната класа“ (2005), „Светлосенките на българския преход“ (2006) и „Медийно право“ (2010)

¹ Виж също така Денков, Г. „Право, равенство и справедливост“
<http://www.legaltheory.org/index.php?rid=19&id=80> – Visited 01062011

менато, може да изпълнява и ролята на обществен идеал в степента, в която справедливостта е елемент от комплексния човешки стремеж към пълноценен и щастлив живот. В определен смисъл справедливостта, в своите оценъчни измерения спрямо обществените институции и порядки, изразява степента на общественото равновесие, на социалния хомеостазис. В това си качество тя изпълнява ролята на критична оценка за отношенията в обществото от гледна точка на тяхната оправданост и съразмерност. Естествено, справедливостта е немислима извън оценъчната си функция за дължимата мяра на поведение и за наличието на еквивалентност във всеки отделен случай, но тя има своето значение и като оправдание за безкористните или безвъзмездните действия или отношения. Поради всичко това, освен общ фундамент на социалната и правната действителност, тя е и качество на човешкия характер, една от най-важните лични добродетели.

Макар да има характер на абсолютна ценност, **справедливостта няма пряко изводимо юридическо съдържание, не е юридическа категория и не може да се дефинира юридически**. Затова никъде в закона няма да намерим нейното легално определение. Въпреки това тя е елемент от правната реалност, запълва определени празноти в позитивно-правната регулация на обществото и е признак на консенсуса и равновесието в него. Само в отделни, изрично посочени в закона хипотези можем да срещнем препращане към справедливостта, като основание за преценка на определени обстоятелства и в тези случаи имаме основания да твърдим, че справедливостта е косвен източник на правото. Такива са например разпоредбите на чл. 52 ЗЗД („Обезщетение за неимуществени вреди се определя от съда по справедливост”), чл. 248, ал. 1, т. 3 от НПК („Присъдата и решението подлежат на отмяна или изменение по касационен ред, когато наложеното наказание е явно несправедливо”), чл. 307 от ТЗ („Съдът може по искане на една от страните да измени или да прекрати договора изцяло или отчасти, когато са настъпили такива обстоятелства, които страните не са могли и не са били длъжни да предвидят, и запазването на договора противоречи на справедливостта и добросъвестността.”) и др. В други случаи справедливостта, без изрично да е спомената, е основният критерий за определени законови разпоредби (например чл. 24 от Семейния кодекс или чл. 722 от ТЗ)

В интерес на истината, следва да отбележим, че в действащия от 1 март 2008 г. ГПК, категорията справедливост като основен принцип в правораздавателната дейност беше заменена с далеч по-неопределените и обобщаващи понятия обичай и морал („Съдът разглежда и решава делата според точния смисъл на законите, а когато те са непълни, неясни или противоречиви – според общия им разум. При липса на закон съдът основава решението си на основните начала на правото, обичая и морала” – чл. 5 от ГПК)

Въпреки отсъствието на единна дефиниция и ясно очертани граници, справедливостта играе много важна роля в юридическата дейност. На нея се

гради доверието в съда, респекта към прокуратурата и упованието в адвокатската професия. А убеждението, че има начин да се получи справедливост, дори ако е необходимо да се прибегне до принудителната власт на държавата, е основата, върху която се изгражда правовата държава.

2. Отношението между моралната справедливост и правото.

Фактът, че правото получава своята легитимност в зависимост от степента, в която е в състояние да изрази официалните (господстващите) на определен исторически етап представи за справедливостта, обуславя и характера на отношението справедливост – право. Към момента съществуват различни представи за това отношение:

А) Справедливостта е основание и цел, основен принцип, същност на позитивното право. В най-чист вид такава представа стои в разсъжденията на Цеко Торбов² и Дж. Дел Векио. Задължителността на правото произтича не толкова от репресивната принуда, с която е скрепено то, а от адекватното отражение в него на общия морален и социален принцип на справедливостта.

Б) Позитивното право е напълно различно от обществените представи за справедливост, между тях няма нищо общо. Такива са възгледите на Ханс Келзен³, според когото не е възможно да се каже какво е справедливостта. Тя не е нищо повече от един ирационален обществен идеал, който в крайна сметка се свежда до трудно приложимото „всекиму своето”.

В) Между справедливостта и правото съществува противоречиво и многозначно отношение Според това схващане, обществените представи за справедливост не винаги съпадат със законовите разрешения на спорните въпроси и в този смисъл справедливостта като морална категория понякога присъства в позитивното право, но друг път може да влезе в разрез с него, тя може да е вплътена в закона, но може и да му противоречи.

Справедливостта е нещо дължимо, но тя не винаги намира адекватен израз в правото. Нейното присъствие в правото е променливо и зависи пряко от развитието на историческата практика и еволюцията на представите за равенството, свободата, човешките права и други ценности, които обществото на конкретния исторически етап счита за важни.

Разбрана по този начин, справедливостта е мащаб, общ принцип и оправдание на правото. Правото съществува дотолкова, доколкото може да функционира като механизъм за възстановяване на справедливостта, когато тя е нарушена. Ако по някаква причина между правото и справедливостта, в нейните конкретно-исторически измерения, съществува разминаване, правото се дискредитира и рискува да загуби своята легитимност.

² Виж **Торбов Ц.**, Основният принцип на правото. Право и справедливост. С., 1992.

³ Виж **Келзен, Х.** „Чистото учение за правото”, С., 1995, с.14-18.

Разбира се, доколкото справедливостта е общ принцип, тя не може непосредствено да бъде инструментализирана, прилагана от оправомощените за това институции. Тя предписва определени характеристики и предявява изисквания към правото, но непосредственият източник на правото в крайна сметка си остава законът. Ако няма сериозни разминавания между тях, в позитивното право задължително присъстват ключови елементи от т. нар. официална (господстваща) справедливост. Тя обаче може да не съвпадат с общочовешката, колективната или личната справедливост. При конфликт между тях приоритетът по правило принадлежи на официалната (господстващата) справедливост.

2.1. Влияние на справедливостта върху позитивното право

Въздействието на представите за справедливост върху позитивното право може да бъде открито в две форми.

2.1.1. *При формирането на позитивното право*, в законотворческата дейност справедливостта е основата, принципа, който програмира и насочва законовите разрешения, тя е общата рамка, в която би следвало да се впише позитивното право. Справедливостта в тази си роля е негов идеал, модел, критерий и ограничител на правото. В крайна сметка, тя създава легитимност на правото и е нравственото основание за неговата задължителност;

2.1.2. *При прилагането на позитивното право*, в правораздавателната дейност справедливостта контролира формата и мярката на правото, като задава неговата правилност, придава му гъвкавост и точност при намирането на конкретните съдебни решения за отделните житейски случаи.

2.2. Влияние на позитивното право върху справедливостта.

Позитивното право оказва влияние върху представата за справедливост в три основни посоки.

2.2.1. *При формиране на конкретните представи за това кое е справедливо*, разпоредбите на закона имат значението на точни и пряко приложими от държавните институции норми. Представата за справедливост, която поради своя общ, абстрактен характер търпи многозначност в тълкуванията от страна на различните субекти (индивидуални или групови) се универсализира и придобива еднозначност и предвидимост. А това е съществен фактор за запазване на социалното равновесие.

2.2.2. *При запазването, институционализирането на обществените представи за справедливост*. Както вече беше споменато, при колизия между различните представи за справедливост, законовите разпоредби би трябвало да стоят най-близо до т. нар. официална (господстваща) представа за това кое е справедливо и кое – не. Но по-честият случай е, когато официалната представа в това отношение съвпада с представите или възгледите на социалната група

или политическа сила, която притежава или поне контролира политическата власт. На практика това означава, че законът (в широкия смисъл на думата) е формата, в която тези представи за справедливост започват да се възпроизвеждат, да се утвърждават благодарение на своето институционализиране.

2.2.3. При утвърждаването и развитието на възгледите за справедливо и несправедливо, законовите решения може да са причина за еволюция и промяна на обществените нагласи и представи. Понякога, особено при по-традиционни общества, чиито морал и в частност възгледи за това кое е справедливо и кое – не, влизат в колизия с по-модерни (например общочовешките представи), законодателят може при определени условия да се превърне във фактор за развитие и модернизиране на тези разбирания.

3. Справедливост и социална държава

Справедливостта е фундаментът, върху който се изграждат и принципите и на социалната държава. В конституцията на Република България за социална държава се споменава само в преамбюла. Но много от разпоредбите със социален заряд са тъкмо проявление на представата на обществото ни за справедливост.

Погледнато ретроспективно първите догадки за това, че социалния мир може да бъде съхранен с помощта на въвеждането на специални норми, които да регулират по-справедливото разпределение на материалните блага, се появяват около средата на XIX в. Разбирането, че образованието и възможностите за придобиване на собственост от страна на безимотните слоеве са фактор за преодоляване на неравенството (Л. фон Щайн), следва руслото на естественоправната доктрина и на либерализма. Като проекция на тези идеи може да се оценят приетите през 1884 и 1887 г. от Германския Райхстаг няколко закона за елементарно осигуряване на работниците при злополуки, болест, старост и инвалидност. Любопитното е, че за изготвянето и приемането на тези закони голяма роля има тогавашният германски канцлер Ото фон Бисмарк.

Интервенирането от страна на държавните институции в такива изконно лични територии като здравето, семейството, труда, майчинството с цел да се съхранят справедливите и шадящи човешкото достойнство отношения между хората обаче, показва, че икономическата свобода и либералният пазар, довели до огромния тласък на производството и потреблението, особено през миналите два века, не са достатъчни, за да могат да регулират успешно и разпределението на богатата. Неравенството в тази област акумулира в себе си огромни деструктивни за обществения организъм сили. Поради това се появява потребността от специфична нормотворческа дейност, която не може да се изведе от вече утвърдените в правната теория принципи на равенството, правостта, разделението на властите и т.н.

Най-категорично идеята, че обществото трябва да бъде устроено справедливо, се записва в повечето конституции едва след Втората световна война. Смисълът му е да осигури материалната и психологическата съпричастност на гражданите към държавата, да интегрира индивидите в обществото чрез придаването му на черти и характеристики на общността – материална и духовна защитеност, усещането за принадлежност, социален статус и т. н.

В литературата обикновено социалните права се дешифрират като права на съпричастие или, ако се използва класическата класификация на Г. Йелинек, те са поставени под знаменателя на позитивните права. По смисъла, който влага в тях Йелинек, тук става дума за способността или възможността на гражданите да изискват от държавата извършването или неизвършването на определени действия. Правата, които се въвеждат чрез конституционния принцип на социалната държава, не могат да бъдат вместени изцяло в групата на позитивните (съпричастните) права, тъй като те са доста по-тясно обвързани със съответните юридически задължения (например правото на помощи при безработица, майчинство, болест и т. н. или на пенсия за прослужено време е обвързано със задължението за определен минимум осигурителен стаж). В социалното законодателство се налага една по-тясна връзка между правата и задълженията, така че гражданинът разполага с възможността да се възползва от определени социални права, но при условие, че е изпълнил или изпълнява конкретизираните в конституцията или в социалното законодателство юридически задължения.

Повечето от българските автори в областта на конституционното право, които изследват по един или друг повод проблема за социалната държава, обикновено дешифрират неговия смисъл като защита на социалната справедливост (Е. Друмева, Г. Близнашки, Е. Танчев) В това действително има резон, но справедливостта тук трябва да се разбира в друг смисъл, различен от обичайния, който се влага в понятието и както то беше дефинирано в първата част на статията. Конституционните принципи на демократичната и правовата държава предпоставят равенството на гражданите и еднаквите възможности за участие в общественния живот. **Принципът на социалната държава предпоставя точно обратното – че хората не са равни по своите възможности и затова е нужна система от юридически актове, която да компенсира това неравенство. Следователно за принципа на социалната държава справедливостта и равенството не се предпоставят като условие, а като дължимо, като цел.**

Трудностите при провеждането на социалното законодателство идват от проблемите при дефинирането на онези признаци, по които гражданите трябва да бъдат диференцирани, за да се реализира конституционният принцип за социалната държава. Компенсациите, които се предоставят на учащите се, на пенсионерите, на майките, на социално слабите или на безработните не отговарят на формалното разбиране за равенство, но те се вписват в схващането за

социална справедливост. Така, колкото и парадоксално да звучи, принципът на социалната държава е насочен към постигане на необходимата степен на обществена интеграция чрез диференциране на гражданите според конкретните условия на живот, здраве, възраст и възможности за полагане на труд.

Сложността при определяне на границите на социалната справедливост, т. е. при компенсиране на неравенството между гражданите, идва от това, че понятието за социална справедливост се утвърждава в общественото мнение, в това число и в правната теория, едва след Втората световна война и се развива изключително динамично. Затова и разработването на конституционния принцип за социалната държава се сблъсква с немалко трудности, което обяснява например, защо в някои конституции този принцип е споменат, но нормите, които го конкретизират и доразвиват са разпръснати в останалия текст (Франция, Германия). В други конституции има обособени отделни глави, които имат за предмет очертаването на границите на принципа (Италия, Испания). В трета група конституции, както е и в нашата, социалната държава присъства в преамбюла, но нейното конкретизиране и развитие е предоставено на текущото законодателство.

Изводът, който може да се направи от казаното дотук е, че принципът на социалната държава е един от ключовите конституционни принципи, чиято роля е да регулира обществената интеграция и да съдейства за решаване на обществените конфликти. И чрез тази си роля той се превръща в един вид социален стабилизатор.

4. Социалната справедливост

Проблемът за разпределението на благата между членовете на една общност (или общество) има много дълга “биография”. В чисто практически план той е стоял пред всяка група от човешки индивиди далеч преди теоретизирането да се превърне в самостоятелно занимание. За съжаление тук не може да се прокара знак на равенство между изразходваното време, положените усилия и намерените решения.

Вероятно първата и може би най-голяма трудност идва от неопределеността на понятието справедливо. Кое е справедливото разпределение – това, което дава на всеки пропорционално на неговия принос към общото благо или това, което отчита реалните нужди на отделните индивиди? Дори в Юстиниановата дефиниция на справедливостта като постоянното и вечно желание да се даде на всеки това, което му се полага, съществува неяснота по определянето на мярката на полагаемостта. При липса на общоприет критерий за ключовите понятия, и в социалните науки, и в правото се промъкват разнопосочни и нерядко взаимно изключващи се теории.

Конкретизирането на понятието справедливост в неговите социални проекции и употребата му в смисъл на социална справедливост води началото си от 19 в. и се свързва с името на Дж. Ст. Мил. Раждането на това понятие е

обусловено и от общия дух на епохата с господстващото в нея рационално мислене и стремеж да се построят идеални конструкти на основата на универсални предпоставки. В случая, за да се въведе и обоснове социалната справедливост се стъпва на две изходни постановки. Първата е, че историческите процеси се управляват поне в общи линии от откриваеми закони, което оправдава усилието за промяна на обществото и за постигане на предварително поставени цели. Втората е свързана с възможността да се намери сила (обикновено тя се търси в лицето на изпълнителната власт), която е в състояние да извърши тези промени. При подобни изходни условия отговорите на това кое е социално справедливо и кое не е придобиват смисъл, защото общественият дебат може да се операционализира. Достатъчно е да се постигне консенсус кое е първостепенно важно за обществото в конкретния исторически момент – да се отчете реалния принос на всеки член или да се измерят по някакъв начин нуждите им и да се разделят ресурсите между тях. Възможен е и вариантът всеки да получи по равно, независимо от приноса и потребностите му.

Всички теории за социалната справедливост стъпват върху два основни принципа, които се разработват в тях или алтернативно, или в някаква форма на комбинация.

Първият принцип е този за заслугите и полагащото се възнаграждение за тях. Тук ключови са такива предпоставки като шанс да се развиват способностите (или талантите) на всеки и равенство на възможностите. Трудностите произтичат от невъзможността да се дефинират и измерят точно заслугите. Дали откриването и приложението на уникалните човешки заложби е достатъчно, за да се оправдае факта, че едни хора, които са по-талантливи, ще получават повече и това ще се счита за справедливо или способностите на хората не са от такова значение, колкото положените усилия?

Либерализмът например и в политическата философия, а и в икономиката се опитва да изгради теоретичните си конструкции именно върху тези предпоставки като дилемата, според него, получава своето естествено разрешение в условията на свободния пазар. Пазарът е най-добрият механизъм за възнаграждаване на заслугите и неговото действие не бива да се саботира от намесата на държавни или обществени организации. Социалното неравенството не е несправедливо, защото всеки получава точно толкова, колкото е неговият принос за общото благо. Може би в най-завършен вид тези принципи могат да се срещнат у Фридрих фон Хайек и Милтън Фридман.

Подобна чиста либерална позиция обаче е доста уязвима, защото реалната бедност, безработицата, нищетата като начин на живот са сериозни социални проблеми, чието разрешаване не може да бъде оставено на “невидимата ръка на пазара”, ако използваме всеизвестната метафора на Адам Смит. Затова мислителите с подчертан вкус към социалистическите идеи съвсем логично сочат, че стихийните фактори на пазара са твърде съществени, за да бъдат пренебрегвани. Освен това фактът, че успехът тук зависи и от шанса или от

социалния произход, съвсем не гарантира, че всеки ще получи полагащото му се възнаграждение за положените усилия.

Затова по-егалитарно настроените политически мислители предлагат вместо заслугите, за отправна точка при установяване на социална справедливост да служи друг принцип – този за разпределение според нуждите.

Но и тук възниква съществена методологическа пречка, която се изразява в неопределеността на отговора за това що е нужда. Повечето от комунистическите идеологии се обединяват около положението, че всеки е в състояние сам да определи нуждите си и е принципно възможно да се произведат достатъчно стоки и услуги, за да се посрещнат тези нужди.

По-умерени са в оценката на индивидуалните нужди различните социално-демократически течения. Те клонят по-скоро към принципа, че индивидуалните нужди се определят от условията на обществения договор и от социалната организация според приетите в дадения исторически момент стандарти. В по-практическите си приложения тази позиция допуска част от обществените ресурси да бъдат разпределяни чрез социални фондове, включително и с държавна намеса, а друга част да се остави на действието на закона за търсенето и предлагането.

Големият не само методологически, но и практически проблем при избора на това каква политика и какви правни норми да бъдат формирани идва от важността на преценката за това кое е справедливо и кое – не. Ако се тръгне към отнемане на голяма част от придобитото при индивидуалната стопанска дейност под формата на данъци, например, и неговото преразпределяне чрез социални фондове, това няма ли да демотивира хората да полагат допълнителни усилия и няма ли да доведе до икономически застои? А ако пък се избере обратната политика и се ограничи преразпределянето, няма ли да се задълбочи още повече пропастта между бедни и богати, което пък ще доведе до неприемливо покачване градус на социалното напрежение?

И тук отговорът на въпроса зависи от изходните позиции. По-долу ще разгледаме силните и слабите страни на три доста мощни социално-икономически доктрини, които под една или друга форма поставят своя отпечатък върху вземането на едни или други политически, социално-икономически и законодателни решения.

4.1. Утилитаризмът

Отговорът, който дава **утилитаризмът**, чиито най-ярки представители са Дж. Бенгам и Дж. Ст. Мил, е, че общественото благополучие може да се разглежда като функция от полезността на отделните индивиди. Това, което ще получи богатият и това, което ще получи бедният, имат еднаква обществена “тежест” и няма значение как точно ще се преразпределя. Важното е общественото богатство като цяло да нараства. Но ако при преразпределе-

нието от по-успелия, по-богатия към по-бедния се губи значима част от произведеното, обществото трябва да се откаже от подобно действие. Все пак понятието полезност тук не е равнозначно на равенство при преразпределянето, защото един и същ обществен ресурс има различна полезност за богатия и за бедния. Ако да речем сума от един милион лева се отнеме от състоятелните групи и се даде на бедните, които ще го изконсумират за най-необходимото, това според принципа на утилитаризма не е желателно. Причината е, че ако с въпросния един милион лева се направят удачни инвестиции, които да доведат до увеличаване на съвкупното обществено богатство, подобна стъпка ще изглежда по-справедлива, ако следваме утилитаристката скала на ценности.

Може би най-вярно би могъл да се схване утилитаризмът чрез неговия основен постулат. А той би звучал по следния начин: **Обществото е правилно устроено и следователно справедливо, когато основните му институции са изградени така, че да се постигне максимално удовлетворение на неговите потребности, разбрани като сумирана полза.** Обществото, според утилитаристите, може да се разгледа по аналогия с отделния индивид. И както при вземането на едни или други решения човек може да се лиши от определени неща, за да придобие други, така и обществото има право да смята за справедливо това, което му носи оптимална съвкупна полза. Тук наличието или липсата на социално-икономическо неравенство или вероятността положението на едни групи да се влоши, докато благосъстоянието на други се подобрява, остава на заден план.

Какви биха могли да бъдат основните възражения към утилитаристката представа за справедливост?

На първо място обществото не следва да се разглежда по аналогия с отделния човешки индивид. Човек наистина може да реши съзнателно да балансира печалбите и загубите като търпи вреди в едни области, за да получи максимално количество блага в други области или пък в бъдеще. Но отсъства механизъм, по който обществото е в състояние да прецени как следва да се уравнирват вредите и загубите на отделните му членове.

На втора място утилитаризмът толерира социалното неравенство в името на някакво абстрактно общо благополучие. Но той (а и всички подобни доктрини) не са в състояние напред да предложат достатъчно убедителни аргументи защо даден тип разпределение на произведените блага да е по-удачен от всеки друг, след като обществените потребности са на практика безкрайно и непрекъснато преподреждащо се множество.

Третото възражение е насочено към практическото приложение на утилитаризма. Дори да е възможно да се наложи на обществото определен дневен ред и градация на социално-икономическите му потребности, възмож-

но ли е те да се административно успешно без сериозни и невъзвратими загуби? Ако се съди по горчивия опит на плановете икономически, отговорът е по скоро не.

И четвъртото възражение е свързано с основния постулат на утилитаризма. След като удовлетворяването на всяко желание на гражданите има своето значение при калкулирането на общата сума за обществото, какво би се получило в случаите, когато трупата индивиди изпитват удоволствие от дискриминиране или установяване на терор върху други групи? Фашизмът или комунизмът в много отношения са практическа реализация на утилитарния възглед, независимо от расовата или класовата теория, с която се опитват да легитимират това насилие.

4.2. Егалитаризмът

Друг възможен отговор на дилемата е този, който дава **егалитаризмът**. Тук може да се причислят като правило различните комунистически теории, според които най-важното за обществото е всеки да получи съответните на своите нужди блага, без значение дали това ще промени стимулите му да се труди за в бъдеще. Справедливостта в тези случаи се разбира по-скоро в количествен смисъл като преразпределение и разходите при нейното прилагане не се вземат предвид. Всъщност може би тук е мястото да направим едно съществено разграничение. Социалната справедливост е по-широко по съдържание понятие от разпределителната справедливост. Така под социална справедливост в обществото може да битува представата за справедливо отношение към всички – към престъпниците, децата, възрастните, домашните животни, страните-конкуренти. Докато разпределителната (или икономическата) справедливост засяга по-тесен кръг проблеми, свързани предимно със съвместната производствена дейност, с търговията с потребителски стоки, с предоставянето на обществени блага и т. н.⁴

Егалитаризмът има това предимство, че е сравнително достъпен за разбиране и затова е доста силно изкушение за популистки ориентираните политически движения. Но именно защото основния му принцип, последващо преразпределение на материалните ресурси, не може да се реализира без някой специално да се занимава с това, не само достига логично до несправедливостта, разбира се като разкъсване на връзката между количеството и качеството на икономическата дейност и получените възнаграждения, но и до изключително опасно разхищение на обществено богатство.

В болшинството случаи това е ахилесовата пета на всички планови икономически, защото те, по думите на Валтер Ойкен⁵, когато се опитват да регулират икономическия процес, заменят пазарните механизми с политически

⁴ Едуард, С. Фелпс, “Распределительная справедливость”, в сб. “Экономическая теория”, М., 2004, с. 205

⁵ Валтер Ойкен, “Основные принципы экономической политики”, М., 1995, с.227-230.

или идеологически съображения, неизбежно достигат до изключително неточни разчети за стопанството. Така те неизбежно допускат преразход на ресурси в едни области и недостиг в други, като същевременно собствените им консумативи показват еднопосочна тенденция да растат нагоре. А това не само води до икономически проблеми, но и непрекъснато генерира субективизъм, корупция и в крайна сметка несправедливост.

4.3. Ролсианизмът

Справедливостта, като теоретичен проблем и като практика трябва да се съобрази с това, че не може точно да се измери нито приносът, нито нуждите на отделния индивид. Затова общественото благополучие зависи от това дали обществото е склонно или не да приеме неравенството, при което по-богатите ще получат по-малко, отколкото реално им се полага, а по-бедните – повече от това, което са произвели. Този възглед се свързва с името на професора по философия от Харвардския университет Джон Ролс.

В своята най-известна книга “Теория на справедливостта” (1971), Ролс предлага основните принципи на тази своя концепция⁶, които после доусъвършенства и доразвива в “Политическият либерализъм” (1993). Първият от тези принципи гласи “Всяка личност има равна претенция за напълно релевантна схема на равни основни права и свободи – схема, която е съвместима със същата схема, отнесена към всички; в тази схема на равните политически свободи (и единствено на тези свободи) трябва да се гарантира тяхната ненакърнима ценност.”⁷ А вторият има следната формулировка: “Социалните и икономическите неравенства трябва да отговарят на две условия: първо, те трябва да съпровождат социални позиции и длъжности, открити за всички в ситуация на честно равенство на шансовете и, второ, те трябва да са от най-голяма полза за най-малко привилегированите членове на обществото.”⁸

Както се вижда от изходните предпоставки на **ролсианизма**, той се опитва да преодолее слабостите и на утилитаризма, и на егалитаризма. За него запазването на икономическата мотивация в определен смисъл се оказва подчинена на една по-важна социална цел – от неравенството да са облагодетелствани най-бедните слоеве. Разбира се, като теория ролсианизмът има своите хуманистични акценти и в много отношения звучи доста приемливо. Въпросът е доколко тези критерии са реално приложими в една реална политическа, икономическа и социална ситуация. Най-важното е, че тази теория не би могла да се реализира без изключително съществената роля и намеса на държавата. И именно тук е главният въпрос – докъде следва да се намесва държавата в този процес и кое гарантира, че тя самата няма да бъде използвана за генериране на несправедливост?

⁶ Виж Джон Ролс, “Теория на справедливостта”, С., 1998.

⁷ Джон Ролс, “Политическият либерализъм”, С., 1999, с.69.

⁸ Пак там, с. 69-70.

Преди да видим как стои въпросът с използването на държавата като инструмент за постигане на социална справедливост в ролсианския смисъл на думата, може би е нужно да кажем няколко думи за възможните възражения срещу този възглед. Не случайно най-непримиримите критици на постигането на социална справедливост чрез намесата на държавата под каквато и да е форма са представителите т. нар. **либертарианизъм** (Фридриф фон Хайек, Робърт Ноузик) Според тях подобна политика почива на три погрешни основания. Първото е, че понятието за справедливост на Ролс и неговите последователи се основава на предположението, че съществува някаква агенция в обществото, която единствена е призвана да преразпределя, докато в действителност преразпределението става чрез некоординираните действия на много агенти. Второто е, че справедливостта в тази ѝ форма на практика означава замяна на пазарната икономика с абсурдна бюрокрация, която ще упражнява пълен контрол върху потока от ресурси. И третото е свързано с опасността от вмешателство във фундаменталните лични свободи, тъй като се забранява на индивидите да правят това, което желаят.

Представителите на либертарианизма считат, че ако се въведат формални процедури за разпределение, това ще е достатъчно, за да се постигнат справедливи резултати. Но тук отново стигаме до проблема с дефинирането на понятието справедливост, защото постигнатото чрез въведените формални процедури разпределение е нещо съвършено различно по своя ефект от постигането на справедливо разпределение на ресурсите чрез социални фондове, например.

5. Ролята на държавата като гарант на справедливостта

Колкото и привлекателни да изглеждат различните концепции за справедливостта, тяхното практическо приложение в един момент неизбежно опира до ролята на държавата. В частност въпросът се поставя така: Кое е по-добро за постигане на справедливост – повече държавна намеса в различните сфери на функциониране на обществото, или по-малко намеса?

Въпросът всъщност е как да възприемаме държавната институция – като обективно следствие от определен начин на производство или като предпоставка за създаването на предпочитан или желан тип обществен порядък. От тази предпоставка зависи и как ще възприемем ролята на силните държавни структури в исторически определените конкретни избори. Въпросът се усложнява още повече, ако включим в сметката и едно нововъзникнало ограничително условие. То е в непознатите преди предизвикателства на глоболизиращия се свят, за които трябва да се съобразява държавната организация и които поставят много от досегашните ѝ функции под въпрос.

Както стана дума по-горе, една от класификациите на справедливостта я поставяше в зависимост от мащаба на субектите, за които тя е възможна и реализуема. Затова говорим за общочовешка, официална (господстваща),

колективна и лична справедливост. Най-важно значение и с най-голяма възможност да бъде реализирана с инструментите на правото е официалната (господстващата) справедливост. Това е така, защото неин гарант е държавата с всички икономически, политически и репресивни възможности, които тя притежава.

При засилените процеси на глобализация обаче възможностите на държавните институции да гарантират справедливостта се променят. Свръхпропускливостта на националните граници и все по-големите трудности, с които се сблъскват правителствата при регулирането на дейността и взаимоотношенията на икономическите субекти, особено пък когато в играта се намесят и транснационалните корпорации, водят до извода, че средствата за преразпределение на произведения вътре в националния граници продукт, за наказване на извършителите на престъпления, за съдебно решение на все по-сложни от фактическа страна спорове, а следователно и за обезпечаване на справедливост се ограничават. Оттук се стесняват и възможностите да се вземат ключови решения, засягащи един или друг исторически избор. В същото време отговорността на правителствата за състоянието на образованието, здравеопазването, отбраната, инфраструктурата, социалните дейности изобщо не намаляват, а точно обратното – стават все по-обременителни.

Предизвикателствата пред способността на държавата да гарантира справедливостта имат и друго проявление. Глобалната икономика се различава качествено от националните икономики и по това, че при нея информацията има преобладаващ дял в новосъздадената стойност. Тук много по-осезаемо се усеща неравенството, породено от уникалните способности на отделните индивиди или на отделните групи специалисти. Програмистите от корпорацията “Майкрософт” например могат да монополизират софтуерната индустрия именно благодарение на мрежовия характер на постиндустриалната икономика, но това ликвидира или осъжда на скромно съществуване останалите алтернативни софтуерни фирми. Няма значение къде точно цифровите технологии започват да се експлоатират най-напред – в Япония или в САЩ. По-важното е, че те могат да се разпространят практически веднага и така да отнемат хляба на всички, които дотогава са били заети в аналоговите им алтернативи. Ноу-хауто, появило се в една локална част от световната мрежа се разпространява много бързо до практически всяка нейна част, която има нужните производствени и човешки ресурси да я усвои и използва. И по този начин се генерира икономическо и социално неравенство, които са качествено различни в сравнение с тези от индустриалната епоха. А това подкопава принципа за справедливостта, както той се е схващал досега.

За последните тридесетина години на миналия век благодарение на социалното пазарно стопанство и на социалната държава в развитите индустриални държави общественото разслоение е могло да се удържи в едни поносими граници и дори леко да бъде коригирано. Но през последните едно – две

десетилетия процесът на разширяване на пропастта между бедните и богатите като че ли получава нов гласък и то не само на междудържавно равнище, но и вътре в най-развитите индустриални страни. Това само по себе си може да доведе до много сериозни последици, защото прекаленото социално разслоение е рисков фактор, който води до нестабилност и социално напрежение. Любопитното е, че още Платон говори за това, като според него при повече от четирикратно превишаване доходите на богатите над тези на бедните, държавата е заплашена от смут и безредици. Затова и основна част от вниманието на правителствата в епоха на силните национални държави е насочена към провеждане и поддържане на такъв пакет от социални мерки, който да удържа разслоението в относително безопасен диапазон. Но в глобалното икономическо пространство досегашните изпитани методи за регулиране на обществените структури не могат да се приложат успешно, защото тук разликите в ефективността, доходите, манталитета, културата, традициите, навиците варират в изключително широк диапазон.

В книгата си “Строежът на държавата”, нашумелият със своята теза за края на историята, Фр. Фукуяма, например, прави чувствителен идеен завой от принципите на политическия либерализъм към тези на глобализирания етатизъм. Така той стига до извода, че засега остава открит въпросът дали институциите и ценностите на либералния Запад са наистина универсални или те представляват по думите на Самуел Хънтингтън просто продукт на културните навици на определена част от северноевропейския свят.⁹ Според Фукуяма, “слабите или провалилите се държави са източник на редица от най-сериозните световни проблеми, от бедността до СПИН епидемията, от наркотиците до тероризма”.¹⁰ Проблемът е, че без външна намеса тези държави, които са преобладаващо число, нямат шанс да засилят своите институционални ресурси. Използвайки определението на Макс Вебер за държавата като човешка общност, която се стреми към монопол над легитимното прилагане на физическо насилие в пределите на определена територия, Фукуяма дефинира периметъра на държавата като обем на различните функции и цели, които поемат правителствата. Колкото повече области от обществения живот са на “директно” управление от централната власт, толкова по-широк е държавния периметър. Максимумът тук достигат тоталитарните държави. Силата на държавата се измерва със способността ѝ да планира и осъществява политическите си стратегии и да прилага законите по ясен и прозрачен начин. Така слаби държави са онези, които не са в състояние да осъществят своите функции в социалната сфера, образованието, регулирането на пазара или гарантиране на сигурността на гражданите си достатъчно задоволително. Именно те са инкубатор на терористичните заплахи, на емиграционните вълни, на трафика на наркотици и престъпност, които са заплаха за добре уредения и богат Запад. Опитът със сила да се наложи ред и защита на човешките права в страни като Сомалия, Камбоджа, Босна, Косово, Източен Тимур, Афганистан,

⁹ Виж Фукуяма, Фр. “Строежът на държавата”, С., 2004, с. 17.

¹⁰ Пак там, с. 9

Ирак на практика довежда до разпространяването на “интернационална имперска власт”¹¹ А и като принцип, и като реализация подобни действия стоят доста далеч от изискванията на справедливостта, дори ако я дефинираме в най-абстрактното ѝ значение.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается место и роль категории справедливости в праве. Справедливость определяется как **субъективная оценка, наше представление о существовании гармонии, пропорциональности между двумя и более объектами социальной действительности, и в то же время она является требованием, гарантией сохранения внутреннего равновесия и гармонии в обществе на определенном этапе его развития.** Однако, эта фундаментальная этическая категория может выполнять и роль общественного идеала в той степени, в которой справедливость является элементом комплексного стремления человека к полноценной и счастливой жизни.

Справедливость не является категорией, непосредственно выводимой из юридического содержания, это не юридическая категория, которая не имеет юридической дефиниции. Поэтому в законах мы нигде не найдем ее легальную дефиницию. Несмотря на это, она является элементом правовой реальности, она заполняет определенные пустоты в позитивно-правовой регуляции общества и представляет собой признак консенсуса и равновесия в нем. Только в отдельных, специально указанных в законе гипотезах мы можем встретить отсылку к справедливости в качестве основания оценки определенных обстоятельств. В данных случаях мы имеем основание утверждать, что справедливость является косвенным источником права.

Влияние справедливости на позитивное право можно проследить в двух направлениях – при формировании позитивного права (в законотворческой деятельности) и при применении позитивного права (в деятельности применения правовых норм). Что касается воздействия позитивного права на категорию справедливости, его можно сформулировать в трех пунктах – при формировании конкретных, установленных законом, представлений о том, что является справедливым, при сохранении, институционализации общественных представлений о справедливости и при развитии взглядов на то, что является справедливым, и что нет.

Категория справедливости является одной из самых богатых по своей истории и охвату применения категорий. Она находится в основе конституционного принципа социального государства, вокруг нее создаются внушительные теории социальной справедливости, такие как: либерализм, утилитаризм, эгалитаризм и т.д. Эти направления имеют свои сильные и слабые стороны, которые рассмотрены в данной статье, но в своей совокупности они позволяют формированию сравнительно завершеного представления об огромном значении категории справедливости в социальной и юридической практике.

¹¹ Пак там, с. 133.

SUMMARY

The article discusses the place and role of the category of justice in law. Justice is defined as a **subjective assessment, our idea of the existence of harmony, proportionality between two or more objects of social reality and at the same time it is a requirement, guarantee of inner balance and harmony in society at a certain stage of its development.** However, this fundamental ethic category may also play the role of a social ideal to the extent that justice is an element of the complex human aspiration for fulfilled and happy life.

Justice has not a directly concluded legal connotation; it is not a legal category and cannot be defined legally. That's why, we won't find in law its legal definition. Nevertheless, it is an element of legal reality, fills in certain gaps in the positive-legal regulation of society and is a sign of consensus and its balance. Only in particular specifically designated in law hypotheses we can meet references to justice as a reason for estimation of specific circumstances. In these cases we have a reason to claim that justice is an indirect source of law.

The influence of justice over positive law can be found in two directions – in formation of positive law (in legislation) and in implementation of positive law (in jurisdiction). In regard to the impact of positive law on the category of justice, it can be found in three points – in formation of concrete, legally fixed notions of what is just, in preservation, the institutionalization of public perceptions of justice and in development of views on just and unjust.

The category of justice is one of the richest in its history and scope of application. It underlies the constitutional principle of the welfare state around which impressive theories of social justice are developed, such as liberalism, utilitarianism, egalitarianism, etc. These schools have their good and weak points and they are examined in the article, but together they enable formation of a relatively complete picture of the great importance of justice in social and legal practice.